

ƏHMƏD CƏFƏROĞLUNUN ELMİ-NƏZƏRİ İRSİ**VAQIF SULTANLI**

Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığının, ədəbiyyatşünaslığının, ümumən filoloji fikrinin bütün dünya miqyasında təmsilçilərindən biri olan Əhməd Cəfəroğlunun (1899–1975) adı və əsərləri uzun müddət doğma vətəninə nəinki yasaq olunmuş, hətta ötən yüzilliyin 70-ci illərində onun əleyhinə ciddi təbliğat kompaniyası aparılmışdır. Böyük vətənpərvər alim ömrünü Azərbaycanın azadlığına, mədəniyyətimizin tədqiqi və təbliğinə həsr elədiyi halda, vətəninə ona “böhtançı” damğası vurulmuşdur.

Əhməd Cəfəroğlu 1899-cu ilin aprel ayının 17-də Gəncədə anadan olmuşdur. Üç yaşında ikən atasını itirmiş gələcək ədib ailə vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq Orta Asiyaya köçmüş, ilk təhsilini Səmərqənddə almışdır. Bir müddət sonra yenidən vətənə dönərək Gəncə gimnaziyasında oxumuş, gimnaziyanı bitirdikdən sonra isə Kiyev Ali Ticarət İnstitutunun iqtisad fakültəsinə daxil olmuşdur.

Lakin Oktyabr çevrilişindən sonra Azərbaycanda milli hərəkatın güclənməsi onun təhsilini yarımçıq buraxıb vətənə qayıtmasına səbəb olur.

Doğma vətəninə hədsiz dərəcədə bağlı olan Əhməd Cəfəroğlu Azərbaycanın azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda silahlı mübarizəyə qoşulmuş, 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakının qaytarılması uğrunda gedən döyüşlərdə topçu kiçik zabiti kimi iştirak etmişdir.

1919-cu ildə Bakı Universitetinin tarix-filologiya fakültəsinə daxil olan Əhməd Cəfəroğlu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Türkiyəyə mühacirət etmişdir. O, burada İstanbul Universitetinin ədəbiyyat fakültəsini bitirmiş, bir müddət kitabxanada və Türkiyyat mərkəzində çalışmışdır.

1925–1929-cu illərdə Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinin təqaüdcüsü kimi Berlin və Breslau universitetlərində təhsilini davam etdirən Əhməd Cəfəroğlu Van Kop, Vasmer, Vesterman, Gizi, Karl Brokelman, Diels, Şader kimi məşhur şərqşünas alimlərin tələbəsi olmuşdur. O, 1929-cu ildə Breslau Universitetində Fridrix Gizinin rəhbərliyi altında “Gəncə şivəsində 75 Azəri bayatıları və lisana aid bir müqəddimə” («75 Azerbaidshanische Lieder «Bayatı» in der Mundart von Gence nebst einer sprachlichen Erklärung») mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Müəllifin bu əsəri bir il sonra Berlində alman dilində «Şərq dillərinə dair seminarın materialları»nda (Mitteilungen des Seminars für Orientalische

Sprachen, c. 32-33, 1929-1930) nəşr olunmuşdur.

Türkiyəyə döndükdən sonra Əhməd Cəfəroğlu taleyini İstanbul Universiteti ilə bağlamışdır. O, əvvəlcə universitetin Türk dili tarixi kafedrasına dosent təyin olunmuş, 1938-ci ildə professor seçilmiş, 1946-cı ildən ömrünün sonlarına qədər isə həmin kafedranın müdiri vəzifəsində çalışmışdır.

Əhməd Cəfəroğlu 1942-ci ilin aprelində Berlinin Adlon hotelində Almanıyanın Tiflisdəki sabiq səfiri Şulenberqin rəhbərliyi altında ağ mühacirlər və milli legion başçıları ilə keçirilən görüşdə iştirak etmişdir.

Əhməd Cəfəroğlunun yaradıcılıq irsi geniş və çoxşaxəlidir. Alimin tədqiqatlarında qədim türk yazılı abidələri, folklorşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq və nəzəriyyə problemləri, klassik və çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında araşdırmalar xüsusi yer tutur. Xatırladaq ki, Türkiyə ədəbiyyatşünası Osman Fikri Sərtqayanın hazırladığı müxtəsər bibliografiyada Əhməd Cəfəroğlunun 400-ə yaxın əsəri göstərilmişdir.

Türkoloji araşdırmaları ilə bütün dünyada şöhrət tapan Əhməd Cəfəroğlu bir çox Qərb ölkələri universitetlərində mühazirələr oxumuş, Polşa Şərqsünaslar Cəmiyyətinin həqiqi üzvü, Polşa EA-nın müxbir üzvü, Macarıstan EA yanında fəaliyyət göstərən Körösi-Skoma cəmiyyətinin müxbir üzvü, Azad Ukrayna Universitetinin fəxri doktoru, Azad Ukrayna Elmlər Akademiyasının, Beynəlxalq Dialektologiya Mərkəzinin və Ural-Altay Cəmiyyətinin üzvü seçilmişdir. O, 1949-cu ildən Beynəlxalq Onomastika Cəmiyyətinin Türkiyə üzrə təmsilçisi seçilmiş, türkoloji tədqiqatlarına görə 1955-ci ildə İspanıyanın “De Alfonso el Sabio” ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Əhməd Cəfəroğlu “Azərbaycan yurd bilgisi”, “Türk amacı”, habelə İstanbul Universitetinin nəşr etdiyi “Türk dili və ədəbiyyatı” dərgilərinin redaktoru olmuşdur. Bu dərgilərin səhifələrində Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, dili və folkloru ilə bağlı ciddi nəzəri-analitik yazılar dərc olunmuşdur.

Görkəmli alim 1975-ci ilin yanvar ayının 6-da taleyinin və yaradıcılıq yolunun acılı-şirinli bir çox illərinin keçdiyi Gəncədən sonra, özünə ikinci doğma şəhər bildiyi İstanbulda vəfat etmişdir. Məzarı İstanbulun Zəncirliköy qəbiristanlığındadır.

Türk şairi Fazil Hüsni Dağlarcanın Əhməd Cəfəroğlunun ölümünə həsr elədiyi “Qalan səs” adlı kədərli bir şeri var:

Çığrışdı bir ağızdan
Dün gecə
Azərbaycanlı quşlar, duymadınız.
Ağappaq kəsildi buz kimi
Dün gecə
“Uyğur dili sözlüyü”, duymadınız.
Axdı bilim ölkəsinin göylərindən
Dün gecə
Ulduzu sevginin, duymadınız.

Öylə səssizdi ki,
Dün gecə
Gəncəli Nizami türbəsi, duymadınız.
Öldü
Dün gecə
Əhməd Cəfəroğlu, duymadınız.

Əhməd Cəfəroğlunun elmi-nəzəri araşdırmaları əsas etibarlı ilə türkologiya, folklor, ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqidlə bağlıdır. Görkəmli alimin qədim türk, ərəb, fars, rus, alman, fransız və italyan dillərinə dərinlən yiyələnməsi onun araşdırmalarının çoxşaxəliliyinə, monumentallığına və elmi tutumuna ciddi təsir göstərmişdir.

Xalq ədəbiyyatının tədqiqinə xüsusi həssaslıqla yanaşan alim, Azərbaycan folklor nümunələrini həm xalqın bədii tefəkkürünün xüsusiyyətlərini, estetik mədəniyyətini əks etdirən yaradıcılıq faktı kimi, həm də dilin leksik, qrammatik və dialektoloji cəhətlərinə, tarixi inkişaf yollarına işıq salan linqvistik material kimi nəzərdən keçirirdi. Bu məqamda onun araşdırmaları ədəbiyyatşünaslıq və dilçiliyin təhlil metodlarını özündə birləşdirir, həqiqi filoloji tədqiqat səciyyəsi daşıyırdı. Müəllifin “Gəncə dialektində 75 Azərbaycan bayatısının dil baxımından təhlili” adlı doktorluq dissertasiyası, “Azərbaycan yurd bilgisi”ndə çap olunmuş “Azəri xalq ədəbiyyatında sayacı sözləri”, “Dədəm Qorqud hekayələrinin antroponim yapısı” və başqa tədqiqatları məhz belə araşdırmalardandır.

Əhməd Cəfəroğlunun folklorşünaslıq tədqiqatları Azərbaycan ağız ədəbiyyatının təbliği ilə yanaşı, onun toplanması və araşdırılmasının müxtəlif yönlerini və problemlərini əhatə etməkdədir. O, xalq ədəbiyyatına, elin yaratmış olduğu sərvətlərə humanitariyanın bütün qanadları üçün gərəkli olan informasiya mənbəyi kimi yanaşır, həmçinin yazılı ədəbiyyatla şifahi ədəbiyyatın əlaqə və bağlarının ən gizli qatlarını açmağa səy edir, bununla yazılı ədəbi örnəklərin cavab vermədiyi suallara aydınlıq gətirməyə çalışırdı.

Şifahi ədəbiyyatın zəngin və tükənməz qanadlarından olan dastanlar xalqın alpərənlik tarixini, mübarizə əzmini, sosial-siyasi təkamülünü əks etdirdiyi, habelə əxlaqi-estetik baxışlarını yaşatdığı üçün hələ yaradıcılığının erkən çağlarından alimin diqqət və marağını çəkmiş, o, ayrı-ayrı yazılarında “Kitabi-dədə Qorqud”, “Aşıq Qərib”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi” kimi epik yaradıcılıq nümunələri haqqında ətraflı danışmış, bu qiymətli abidələri bütün aspektləri ilə təhlil etməyə çalışmışdır.

Əhməd Cəfəroğlunun Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlı tədqiqatlarından danışarkən, onun folklorumuzun zəngin və mühüm qollarından olan aşıq yaradıcılığına dair əsərlərinə toxunmağa ehtiyac vardır. Mühacir alimin aşıq sənətinə həsr olunmuş axtarışları bu sənətin xalqımızın bədii tefəkkür xüsusiyyətlərini, estetik mədəniyyətini, tarixi yaddaşını, arzu və ideallarını açıqlaması ovqatına köklənmişdir.

Müəllifin “XVI əsr azəri saz şairlərindən Tufarqanlı Abbas”, “Tərəkəmə ağzı ilə hüdud boyu saz şairlərindən Qurbani və Şerləri”, “Hüdud boyu saz şairlərindən Dədə Qasım” kimi araşdırmaları onun aşiq sənətinə heyranlığını əks etdirməkdədir.

Əhməd Cəfəroğlunun aşiq ədəbiyyatına dair araşdırmaları bir neçə aspekti ilə təqdir olunmağa layiqdir. Hər şeydən öncə, bu araşdırmaların ehtiva etdiyi material yeni və orijinaldır, daha doğrusu, onun özünün toplayıb üzə çıxardığı yaradıcılıq məhsuludur.

Qarşı tərəfdən, alim bir çox folklorşünaslardan fərqli olaraq topladığı mətnlər üzərində ədəbi dilə uyğunlaşdırma işi aparmış, mətnlərin bəkirəliyinin, şivə və ləhcə ünsürlərinin qorunmasına diqqət yetirmişdir. Elə buna görə də Əhməd Cəfəroğlunun toplayıb nəşr etdiyi aşiq şeri nümunələri yayılmış digər uyğun variantlardan koloritinə görə seçilməkdədir.

Ədibin mifologiya ilə bağlı araşdırmaları da diqqətəlayiqdir. “Azəri türk ədəbiyyatında batil etiqadlar”, “Anadolu və Azərbaycan uşaq folklorunda şamanizm qalıqları”, “Azərbaycan və Anadolu folklorunda saxlanan iki şaman tanrısı” kimi tədqiqatları onun mifologiya ilə ardıcıl məşğul olduğunu və bu sahədə bir sıra uğurlar əldə etdiyini göstərməkdədir.

Əhməd Cəfəroğlunun türk folkloru və dialektologiyası ilə bağlı araşdırmaları Azərbaycan mühacirətinin elmi-nəzəri potensialının yalnız milli ədəbiyyatımızı təbliğ və tədqiq etməyə yönəlmədiyini, həmçinin müstəqil, çoxşaxəli fəaliyyət göstərdiyini şərtləndirir. Tədqiqatçının «Doğu ellərimiz ağızlarından toplanmalar», «Quzey Doğu ellərimiz ağızlarından toplanmalar», «Güney Doğu ellərimiz ağızlarından toplanmalar», «Anadolu elləri ağızlarından dərləmələr», «Sivas və Toqat elləri ağızlarından toplanmalar», «Orta Anadolu ağızlarından dərləmələr», həmçinin «Anadolu dialektologiyası üzərinə malzəmə» (iki cildə) və digər əsərləri folklorşünaslıq və dialektologiyanın öyrənilməsi sahəsində analoqu olmayan əsərlərdir. Onu da xatırlatmağa ehtiyac vardır ki, tədqiqatçı 1940-1951-ci illərdə bəhs olunan folklor və dialektoloji materialları toplamaq üçün Türkiyənin şəhərlərinə elmi ekspedisiyaya getmiş, Çorum, Toqat, Ərzurum, Sivas, Əskişəhər, Girəsun, Ankara, Bolu, Amasya, Yozqat, Qaziantəp, İqdir, Qars, Poshof və digər yerlərdə olmuş, yaşlı sakinlərlə görüşmüş, zəngin mətn və mənbələr əldə etmişdir. Alimin bu sahədəki fəaliyyətinin təqdirəlayiq cəhətlərindən biri də türmələrdəki məhbuzlarla görüşərək onların işlətdiyi arqoları toplamasıdır. Qeyd edək ki, Əhməd Cəfəroğlunun topladığı materiallar 18 dastan, 48 dua, 107 lətifə qrupu, 7 hekayə, 42 mahnı, 8 layla, 181 oyun, 29 təkərləmə, 738 türkü, 4 yanılmac qrupu və 141 məsəldən ibarətdir.

Onu da xatırladaq ki, 1942–1951-ci illərdə Türk Dil Qurumu Əhməd Cəfəroğlunun toplayıb tərtib etdiyi folklor materiallarından ibarət 7 iri həcmli silsilə kitab nəşr etmişdir. Bu silsilənin ilk kitabı olan “Doğu ellərimiz ağızlarından toplanmalar” Qars və Ərzurumda yaşayan Azərbaycan türklərinin ağız ədəbiyyatı nümunələ-

rini əks etdirməkdədir.

Əhməd Cəfəroğlunu bir folklorşünas kimi səciyyələndirərkən, ilk öncə onun araşdırmalarında el sənəti örnəklərinin coğrafi sərhədlərinin bütün genişliyi ilə ehtiva olunduğunu vurğulamaq lazım gəlir. Mühacir ədib istər vətənimizin quzeyində, istərsə də güneyində yayılmış folklor abidələrini maneəsiz dəyərləndirmək imkanına malik olmuşdur. Qarşı tərəfdən, onun araşdırmaları folklor materiallarının hərtərəfli, kompleks (ədəbi-estetik, dil, tarix, etnografiya, etiqad və s.) təhlili və tədqiqi metoduna söykənir. Ensiklopedik təfəkkür tərzinə və geniş yaradıcılıq erudisiyasına malik olduğu üçündür ki, Əhməd Cəfəroğlunun araşdırmaları humanitarıyanın bütün budaq və şaxələrini məharətlə qovuşdurur.

Əhməd Cəfəroğlu folklorşünaslıqla yanaşı, klassik və müasir ədəbi irsimizin tədqiqi ilə də ardıcıl məşğul olmuşdur. Onun 1932–1933-cü illərdə nəşr etdirdiyi “XIX əsr azəri şairi Siraci”, “Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi”, “XVIII əsr azəri şairi Məlik bəy Avçı” və başqa əsərləri müəllifin bu sahədə ilk axtarışları kimi uğurludur. Bu tədqiqatlarında Əhməd bəy ilk dəfə olaraq Siraci və Məlik bəy Avçı kimi Azərbaycan klassikləri haqqında məlumat vermiş, onların əsərləri ilə oxucuları tanış etmiş və alimlərimizin diqqətindən yayınmış bu iki sənətkarın ədəbiyyat tarixinə qaytarılmasına nail olmuşdur.

Alimin Firudin bəy Köçərliyə ithaf elədiyi “XIX əsr azəri şairi Siraci” kitabında əslən Qarabağdan olan məşhur Seyid Həmzə Nigarinin oğlu Siracinin həyat və yaradıcılığından bəhs olunmuş, onun türkcə 15, farsca 1 qəzəli verilmişdir.

XVII əsrin söz ustası Məlik bəy Avçının poetik irsini araşdıran “XVII əsr azəri şairi Məlik bəy Avçı” kitabının yaranmasını isə Əhməd bəy belə səciyyələndirir: “1926 sənəsi nəhayətinə doğru ustadi-möhtərəmim Köprülüzadə Fuad bəydən aldığım bir məktubda professor Minorskinin «İslam ensiklopediyası»nda Şah Xətai haqqında yazdığı maddədə Berlin hökumət kitabxanası farsca əlyazmaları arasında Şah Xətaiyə aid bir əlyazma divanın mövcud olduğu bildirilməkdə idi. Məktubdan daha əvvəl mövzuyi-bəhs əlyazma nəzər-diqqətimi cəlb etmiş isə də, fəqət layiqincə tədqiq edəməmişdim. Bu səfər ustadın işarı üzərinə əlyazmasını Breslauya gətirərək Şah Xətaiyə aid şerləri istinsah etdim. Əlyazması sırf Şah Xətaiyə aid olmadığından və içərisində bir çox türk şairlərinə aid parçalar bulunduğundan, başdan-nəhayətinə qədər tədqiq etdim. Nəzəri-diqqətimi ən çox cəlb edən “Divani-Məlikbəy Avçı” namı taxtında qeyd edilən şerlər oldu. Doğrusu, şairin ismini bilmədiyimdən və haqqında heç bir məlumatım olmadığından şəxsiyyəti ilə bağlı tərəddüddə qaldım. Nəhayət, bu mənzumələrin lisan etibarını ilə azəri ləhcəsi dairəsinə aid olduğunu sezdim. İsmi belə məchul olan bir şairə aid parçaların nəşri, şübhəsiz, türk ədəbiyyatı müdəkkiklərinə, bilxassə İran Azərbaycanı şairləri sahəsində mühüm bir tədqiq mövzusu təşkil edəcəyindən Məlik bəyə aid əlyazmadakı şerləri eynən istinsah etdim. Böyləcə, dörd yüz sənəyə yaxın bir

zaman üçün məchul qalan mühüm bir azəri şairinin meydana çıxması hər halda məndən fazla ustadım Köprülüzadəyə medyun qalacaqdır.” (*A.Caferoğlu Melik bey Avcı, İstanbul, Bürhaneddin Matbaası, 1933, s.3*).

Məlikbəy Avçının yaradıcılığına həsr olunmuş həcmcə o qədər də böyük olmayan tədqiqatında Əhməd bəy Cəfəroğlu onun 60-dan artıq orijinal qəzəlini üzə çıxarmış, təhlil etmiş, habelə müəllifin həyatı, şəxsiyyəti ilə bağlı elmi mülahizələr irəli sürmüşdür.

Əhməd Cəfəroğlunun ədəbiyyatşünaslıq irsində “Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi” (İstanbul, 1932), “Azərbaycan dili və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri” (Ankara, 1953) əsərləri xüsusi yer tutur.

«Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi» əsərində müəllif Cavad xan, Şeyx Şamil və qaçaqlara həsr olunmuş şerlər və dastanlar fonunda, ümumiyyətlə şifahi və yazılı ədəbiyyatda rus istilasına qarşı mübarizəni izləmiş, işğalçılara qarşı mücadilənin canlı mənzərəsini yaratmışdır.

«Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri» əsərində isə tədqiqatçı ən qədim dövrlərdən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbi dilinin keçib gəldiyi ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərini izləmiş və milli ədəbiyyat tarixini bu mərhələlər kontekstində dəyərləndirmişdir. Xatırladaq ki, həcmcə o qədər də böyük olmayan, lakin dərin elmi məzmunu ilə seçilən bu əsər Azərbaycan Kültür Dərnəyinin təşəbbüsü ilə 5 aprel 1952-ci il tarixində Ankaranın Xalq evində müəllifin vermiş olduğu konfransın mətnini ehtiva etməkdədir. Əsər 1953-cü ildə Ankaranın «Yeni Cəzaevi» mətbəəsində nəşr edilmişdir.

Ədəbiyyat və dil tariximizin tədqiqində əhəmiyyətli yer tutan bu əsərdə araşdırıcı Azərbaycan türkcəsinin təşəkkülü və formalaşması məsələlərini təhlil obyektinə çevirərək yazır: «Miladın ilk min ili zərfində «Midiya» dilindən törəmə «azəri» adlı məhəlli, fəqət ədəbi xarakteri haiz və hətta kəndisilə «Avesta» şərhlərinin yazıldığı bir dilin varlığı iddia edilməkdədir. X yüzillikdə isə əski Arran, digər bir təbirlə Albaniyada, yəni bugünkü Azərbaycanda, vaxtilə xristian dini mətnlərinin də tərcüməsində kullanılan «albanca» adlı, türkcəmizə tamamilə yabançı bir dil, buralarda müvəqqəti və qısa bir dövrə keçirmişdir. Müvəqqəti bir dövrə deyirəm, çünki XI yüzillikdən etibarən artıq Azərbaycan türkləşməyə başlayınca, türkcə ilə «albanca» arasında başlayan həyat mücadiləsi az zaman sonra azəri türkcəsinin qalibiyyəti ilə nəticələnmiş və bu surətlə Azərbaycan türk dilinin ilk dönüm nöqtəsi burada düymələnmişdir» (*Ahmet Caferoğlu. Azərbaycan dil ve edebiyatının dönüm noktaları, Ankara, 1953, s.3*).

Tədqiqatçı «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanını Azərbaycanın türkləşməsi mərhələsinin ən mühüm çalarlarını özündə təcəssüm etdirən bir abidə kimi qiymətləndirir və eposu Azərbaycan türklərinin təfəkkür məhsulu kimi səciyyələndirir. Eposu dünya mədəniyyətinin «Roland Şarkısı», «Nibelunq nəğmələri», «İqor

polku dastanı» kimi tanınmış örnəklərilə müqayisəyə çəkən araşdırıcı «Kitabi-Dədə Qorqud»u «dili və şivəsilə azəri kultür həyatının altun fonu» kimi dəyərləndirmiş, onun xalqımızın fikir tarixində oynadığı rolu xarakterizə etmişdir.

«Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri» əsərində Əhməd Cəfəroğlu XIII yüzilliyi təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Türk dünyasında yeni bir mərhələnin özülü, başlangıcı kimi səciyələndirmişdir. «Türkün dili bu əsrdən etibarən Şərqi öncələri mötəbər saydığı ərəb və fars dilləri yanında «sadəliyi» və ifadədəki qabiliyyəti dolayısıyla müstəqil bir mövqə işğal etməyə başlamışdır. Artıq din dili sayılan ərəbcəyə, şer və ədəbiyyat dili teləkkə edilən farsiyə qarşı Türk ruhunu və zövqünü oxşayan türkcə də dimdik ayaq üzərində durmaqda idi. Orta Asiyanı başdan-başa qaplayan bu türkcə Səlcuqlar sahəsində, Anadoluda, Azərbaycanda, Qırçaq ellərində, Misirdə baş qaldırmış, dünya türklüyünə «türkcə yaz, türkcə danış» deyərək xitab etməkdə idi» (*Ahmet Caferoğlu. Azərbaycan dil və edebiyatının dönüm nöqtələri, Ankara, 1953, s.8-9*).

Müəllifin qənaətinə, ədəbiyyatımızın başlıca mərhələləri aşağıdakı kimi təsnif olunmalıdır: «Dədə Qorqud» dastanı, XI-XIII əsrlər – Məhsəti Gəncəvi, Gəncəli Əbül-Üla, Şirvanlı Fələki, Şirvanlı Xaqani, Nizami Gəncəvi və İzzəddin Həsənoğlu; XIV-XV əsrlər – Nəsimi, Həbib, Xətai, Füzuli, Qazi Bürhanəddin; XVI əsrdə aşıq ədəbiyyatı – «Koroğlu», «Aşıq Qərib», «Şah İsmayıl», «Əsli və Kərim», «Lətif Şah və Telli Mehriban» dastanları, aşıqlardan – Abbas Tufarqanlı, Baxşı Naxçıvanlı, Alxas İrəvanlı, Axılkələkli, Dədə Qasım, Çıldırılı Bağdad Hənim, Aşıq Gülüstən, Qərari, Fiqani, Pəsəndi, Qurbani, Şenlik; XVII-XVIII əsr – Məsihi, Saib Təbrizi, Qövsü, Məsih Şirvani və Vidadi, Vaqif, Zakir üçlüyü, XIX-XX əsrin əvvəli – Abbasqulu ağa Bakıxanlı, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Fətəli Axundzadə üçlüyü, Seyid Əzim Şirvani, İsmayıl bəy Qutqaşanlı və Həsən bəy Zərdabi üçlüyü, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə üçlüyü.

Əhməd Cəfəroğlu ən qədim çağlardan başlayaraq 1920-ci ilin aprel işğalına qədərki dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbi türkcənin qazandığı mühüm, aparıcı cizgiləri təhlil etmiş və bu mərhələlərin özünəməxsus cəhətlərini və başlıca şəxsiyyətlərini yığcam şəkildə səciyələndirmişdir.

Türkoloji fikir tarixində xüsusi yer tutan «Türk qövmələri» əsərində Azərbaycan ədəbiyyatını ayrıca tədqiqat obyektinə çevirən ədibin fikrinə, xalqımızın yaşadığı mürəkkəb tarix onun kultür həyatında dərin, silinməz izlərini buraxmışdır. Tədqiqatçının qənaətinə, V-VI yüzilliklərdə «türk axınının yeni bir istiqamətini təşkil edən» Azərbaycanın VII yüzillikdən başlayaraq Xəzərlərin hakimiyyətinə girməsi, sonralar ərəb istilasına məruz qalaraq İslam mədəniyyətinə qovuşması, XI yüzillikdən etibarən Səlcuqlar tərəfindən fəth edilməsi, XIII-XIV yüzilliklərdə isə Xarəzmşahlar, Moğollar və Teymurilər tərəfindən ələ keçirilməsi xalqın həyatının tarixi-siyasi qatları kimi, ədəbi-mədəni sferası da əhəmiyyətli də-

rəcədə dəyişmişdir.

Lakin bununla belə, araşdırıcı XIII yüzillikdən başlayaraq Azərbaycan türkcəsinin və ana dilli ədəbiyyatın inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş və bu mərhələni milli kultürün gəlişməsi üçün hələdici məqam kimi səciyyələndirmişdir: «XIII yüzildən etibarən azəri türkcəsinə ədəbi və milli bir dil olaraq kullanan Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi kimi dövr açan şairlər azəri ədəbiyyatına tamamilə yeni bir mərhələ qazandırmışlar. Hər üçü də Qazi Bürhanəddinin dediyi kimi «qeyrət və namus üçün kəmərlər bağlamış» birer şəxsiyyət olmuşlar. Hər birinin ədəbi nüfuz sahələri geniş və iz buraxıcı olmuşdur. Hələ hürufilik Cəlayir xanədanına mənsub Sultan Əhməd bəy Veys kimi azəri dilli bir şair də yetişdirmişdir» (*Ahmet Caferoğlu.Türk kavimleri. s.60-61*).

Tədqiqatçı Əhməd Cəfəroğlu Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyəti illərində ana dilli ədəbiyyatın inkişafı üçün geniş imkanlar yarandığını vurğulamış, bu dövrün siyasi-kulturoloji dəyərini bütün yönərlilə verməyə çalışmışdır: «XV-XVI yüzillər milli Azərbaycan ədəbiyyatı üçün geniş imkanlar hazırlamışdır. Şah İsmayıl Səfəvi kimi bir dövlət rəisi və eyni zamanda azəri türkcəsinə dövlət və ədəbiyyat dili səviyyəsinə çıxaran bir şairin bu sahədəki himayəsi, şübhəsiz, pək təsirli olmuşdur. Xətai ilə bərabər mütərcim Əhmədi, Həbibinin ana dillərində şer yazmaları bü türkcəni dövrün saray dili olmasına qədər gətürməkdə gecikməmişdir. Şah İsmayıl Xətəinin saray bir növ azəri kultür ocağı halına gətirilmişdir. Musiqi, rəssamlıq, memarlıq, təzhibçiliklə bərabər təzkiyəçilik də bu dövrdə gəlişməyə başlamışdır» (*Ahmet Caferoğlu.Türk kavimleri. s.61*).

Araşdırıcı Şah İsmayıl Xətai ilə yanaşı, Məhəmməd Füzulinin poetik istedadını da təqdir etmiş və türkcə yazmağa üstünlük verən şairin poetik uğurlarının bütün türk dünyasını ehtiva etdiyini, buna görə də əsərlərinə külli miqdarda nəzirələr və bənzətmələr yazıldığını xatırlatmışdır.

Əhməd Cəfəroğlu həmçinin XV-XVI əsrlərdə müxtəlif səbəblərdən Osmanlı imperiyasının ayrı-ayrı bölgələrinə mühacirət etmiş Şahidi, Hamidi, Süruri, Bəsiri, Qabili, Xəlili, Bidari kimi Azərbaycan ədibləri haqqında da bəhs etmişdir.

Müəllifin ədəbiyyatşünaslıq axtarışları içərisində yeni dövrün – sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqinə həsr olunmuş yazıları da maraq doğurur. “Azəri ədəbiyyatında spekulasyonçuluq”, “İki başlı qartaldan sovet qızıl bayrağına qədər”, “Sovet milli kultür nihilizmi və inkarı”, “Xətə milliyyətçilik anlayışı və nifrət yaratma məktəbi”, “Sovet-Rusiya idarəsi altında əsir millətlər” adlı məqalələrində rus imperializminin işğalçılıq siyasətini kəskin ifşa edən Əhməd Cəfəroğlu bu rejim altında yaranan ədəbiyyatı da obyektiv dəyərləndirməyə çalışmışdır.

Əhməd Cəfəroğlunun ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində «Azərbaycan ədəbiyyatı» əsəri mühüm yerlərdən birini tutmaqdadır. 1964-cü ildə Visbadəndə almanca çap olunmuş bu tədqiqat sonralar Əşrəf Bengi Özbilən tərəfindən türk dilinə çevrilərək Türk Dünyası

Araşdırmaları Vəqfi tərəfindən təkrar nəşr olunmuşdur. Əsərdə ədib XIII yüzillikdən başlayaraq ötən əsrin altmışıncı illərinin başlanğıcına qədər Azərbaycan ədəbiyyatının keçib gəldiyi inkişaf yoluna nəzər salmış, xalqımızın yaratmış olduğu zəngin ədəbi-bədii irsin özünəməxsus, spesifik cəhətlərini səciyyələndirmişdir. Maraqlıdır ki, tədqiqatçı ədəbiyyatımızın yaxın dövrünü təhlil edərkən Güneydə yaranan bədii irsə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Müəllifin “Modern Azərbaycan ədəbiyyatına toplu bir baxış” adlı tədqiqatında isə Molla Pənah Vəqifdən başlayaraq ötən əsrin 40-cı illərinə qədərki dövrün ədəbiyyatı təhlil olunmuşdur.

Türkiyədə Əhməd Cəfəroğlunun yaradıcılıq irsinin tanınmasında Osman Fikri Sərtqaya, Belgis Qursoy, Mehmet Altunbay, Səadət Çığatay, Əhməd Bican Ercilasun və başqa alimlərin tədqiqatları xüsusilə təqdirə layiqdir. Ötən yüzilliyin doxsanıncı illərdən başlayaraq Azərbaycanda da Əhməd Cəfəroğlu yaradıcılığına meyl və maraq güclənmiş, müxtəlif mətbuat səhifələrində Əzizə Cəfərzadə, Mövsüm Əliyev, Vilayət Quliyev, Abbas Abdulla, Elşən Əbdülhəsənli, Mirzə Ənsərli, Nixbur Cabbarlı, Şəlalə Həsənova və başqalarının məqalə və kitabçaları nəşr olunmuşdur. Şübhəsiz ki, bütün bunlar görkəmli ədəbiyyatşünasın zəngin yaradıcılıq irsinin öyrənilməsində yalnız ilk addım kimi əhəmiyyətlidir. Çünki Əhməd Cəfəroğlunun çoxşaxəli yaradıcılığının sistemli, monoqrafik səpkidə araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Bundan daha vacibi isə Azərbaycan oxucularını Əhməd Cəfəroğlunun əsərləri ilə tanış etməkdir ki, bu sahədə indiyədək heç bir addım atılmamışdır.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ АХМЕДА ДЖАФАРОГЛЫ

РЕЗЮМЕ

ВАГИФ СУЛТАНЛЫ

В статье исследуется литературоведческое наследие одного из видных представителей азербайджанской филологической мысли в эмиграции Ахмеда Джафароглы. Проанализированы такие труды А.Джафароглы, как «Общий взгляд на современную азербайджанскую литературу», «Поворотный момент азербайджанского языка и литературы», «Освободительная борьба в азербайджанской литературе», «Азербайджанская литература» и др. Одной из примечательных особенностей исследования является сравнительное исследование эмиграционного литературоведения и азербайджанским литературоведением на фоне творчества А.Джафароглы. Часть статей, на которые ссылается автор, впервые введены в научный оборот.